

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

БУРЯК-СТЕФАНОВА НАТАЛІЯ БОРИСІВНА

УДК 1:316.3]:2(043.3)

**ФЕНОМЕН РЕЛІГІЇ У ФІЛОСОФІЇ ЕРІХА ФРОММА:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філософських наук, доцент,
Свириденко Денис Борисович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри методології науки та
міжнародної освіти.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
Добродум Ольга Вікторівна,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
доцент науково-дослідного інституту;

кандидат філософських наук
Брижнік Віталій Миколайович,
Інститут вищої освіти Національної академії
педагогічних наук України,
провідний науковий співробітник
відділу інтернаціоналізації вищої освіти.

Захист відбудеться 28 лютого 2019 року о 15⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 28 січня 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.П. Кивлюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У 2007 році Ч. Тейлор опублікував свою фундаментальну працю «Секулярна доба», яка виступила каталізатором існуючої у середовищі інтелектуалів та представників соціогуманітарного наукового середовища дискусії щодо ролі релігії у сучасній соціальній архітектурі. Дійсно, цей відомий автор справедливо поставив питання щодо можливостей релігії, її інституціоналізованих модерних форм виступати реальним чинником складних соціокультурних трансформацій, свідками яких ми є, а її маркерами виступають неоліберальна логіка, процеси глобалізації тощо. Разом із тим, реалізація зазначених тенденцій ледь не на кожному кроці ініціює протиріччя у релігійній сфері буття сучасного суспільства, а утвердження світського суспільства ХХІ ст. носить глибоко контрверсійний характер.

Досвід отримання Україною томосу про автокефалію Православної церкви України та широка, не позбавлена політичного виміру, дискусія довкола цієї важливої події з метою реалізації ще одного кроку на шляху реального утвердження суб'єктності нашої держави та культури, свідчить про актуальність дослідження ролі релігійних чинників у соціальній архітектоніці ХХІ ст. Сучасні процеси державотворення відбуваються в умовах реалізації стратегій гібридної військової агресії на сході України та території Криму, а процеси надання Україні автокефалії виступають закономірною відповіддю на поточну геополітичну ситуацію, у процесі розвитку якої українське православ'я мало би здійснити вибір між стратегіями ізоляції й догматичного (спекулятивного) протистояння невідворотній потребі відповідати новому духу епохи та ідеям екуменізму, діалогу релігій та відкритості.

Військові та геополітичні конфлікти на нашій планеті у той чи інший спосіб використовують релігійну ідентифікацію в якості рушійної сили конфліктів, а релігійний фундаменталізм і у ХХІ ст. не втрачає ролі важливого чинника сучасної геополітики. Все це свідчить про те, що секулярна доба, проголошена Ч. Тейлором, виступає скоріше дослідницьким методологічним концептом для побудови сценаріїв перспективного розвитку цивілізації, аніж реальною практикою соціокультурної трансформації останніх десятиріч. Не втрачають актуальності дослідження спрямовані на виявлення можливостей релігії виступати чинником розвитку людства відповідно до принципів відкритості та гуманізму, а ревізія фундаментальних соціально-філософських концептів релігійної спрямованості отримує не тільки велике теоретичне значення, але й є затребуваною поточною соціальною практикою. Саме такою релігієзнавчою теорією й виступає доробок Е. Фромма, у якому простежується намагання запропонувати релігії (у її універсальному значенні) головну роль у розв'язанні протиріч цивілізаційного поступу, віднайти у ній гуманістичний потенціал.

Зважаючи на наявний з боку українського суспільства запит, враховуючи конфліктогенний характер розв'язання поточних проблем релігійного характеру у світовому масштабі та недостатньо досліджене (саме в межах соціальної філософії) релігієзнавче вчення Е. Фромма, нами й було здійснено це дисертаційне дослідження.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Феномен релігії у філософській спадщині Е. Фромма перебуває у дослідницькій оптиці представників соціально-філософської думки вже не одне десятиліття резонуючи із складними соціокультурними потрясіннями та конфліктами на релігійному підґрунті. Разом із тим, у роботах дослідників релігієзнавчих, етичних, психологічних та інших проблем у сучасних вітчизняних та закордонних школах існує широкий спектр напрацювань, які потребують здійснення соціально-філософського узагальнення та інтерпретації у контексті поточних проблем цивілізаційного розвитку та, не менш важливо, протиріч поточної соціокультурної ситуації, що склалася в Україні у її релігійному житті.

З метою дослідження феномену релігії у філософській спадщині Е. Фромма, для нас важливе методологічне значення мали роботи Д. Берстона, Дж. Брауна, А. Гоцалюк, О. Добродум, К. Дуркіна, І. Литвин, В. Нікольського, О. Олійник, Л. Филипович, Р. Функа, С. Хана, С. Шкіль, Є. Чорноморець та інших сучасних дослідників.

Концептуалізації ключових положень теорії релігії Е. Фромма, виявленню її значення у сучасному релігієзнавчому дискурсі сприяло опрацювання робіт В. Брижніка, Н. Головач, Є. Смеляненко, Г. Лозко, Н. МакЛавліна, Е. Семенюк, Г. Ставицького, І. Філіпсона, О. Цукур та ін. Гуманістичний психоаналіз як методологічний конструкт у творчості Е. Фромма досліджений у працях Т. Бернштама, С. Бушлер, О. Гордієнка, Р. Гречкосія, Ш. Ітковица, І. Залесової, М. Кортіни, С. Куцепал, В. Муляра, М. Примуш, О. Сердюк та ін.

Одна із ключових проблем, якою постає феномен відчуження у спадку Е. Фромма, ґрунтовано проаналізована у роботах І. Литвин, Л. Кондратика, І. Осипова, К. Політкіної, А. Фоменка та ін. Етичний вимір фроммівського вчення знайшов своє відображення у дослідженнях Т. Андрущенко, В. Грицишина, В. Добренькова, І. Єгорової, В. Калач, А. Колодного, І. Матвієнко, О. Мирошнікової, Р. Процюка, Т. Розової, С. Сімута, А. Фуллера, Л. Шугаєвої та ін.

Важливий контекст дослідження складають сучасні соціально-філософські теорії, пропонувані З. Бауманом, Д. Ортмейєром, Ч. Тейлором, А. Шилз, Л. Фрідманом та ін. Для виокремлення протиріч становлення глобалізованого суспільства із відповідними викликами щодо загострення релігійних протиріч, а також для аналізу соціокультурної ситуації в Україні, зокрема, розробки його постколоніального статусу для нас плідними виявились роботи В. Андрущенко, М. Бойченка, В. Вашкевича, В. Воронкової, В. Воропаєвої, І. Гирича, В. Єленського, Г. Зонабенд, О. Кивлюк, О. Колісника, М. Козловця, М. Мариновича, І. Матвієнко, Р. Процюк, П. Сауха, Д. Свириденка, М. Соболевої, М. Степика, Г. Христокіна та ін.

Незважаючи на значний обсяг публікацій, у яких релігійна концепція Е. Фромма зазнає ґрунтованого аналізу, маємо визнати факт відсутності соціально-філософських узагальнень та спроб застосувати фроммівське вчення

для розв'язання протиріч цивілізаційного поступу людства, в тому числі, у поточних українських умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Соціально-філософські проблеми розвитку людини, її освіти і культури» (затверджена рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, протокол №10 від 24 квітня 2008 р.).

Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №10 від 27 лютого 2018 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у здійсненні соціально-філософської рефлексії феномену релігії у теорії Еріха Фромма.

Досягнення зазначеної мети потребує послідовного розв'язання низки дослідницьких завдань:

- дослідити антропологічний вимір релігієзнавчої концепції Е. Фромма;
- проаналізувати психоаналітичні засади фроммівської релігієзнавчої концепції;
- розглянути основні типи релігійної орієнтації у контексті концепту релігії Е. Фромма;
- дослідити релігійний вимір сучасних глобалізаційних викликів в понятійному апараті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма;
- проаналізувати проблему відчуження людини з використанням підходів фроммівської релігієзнавчої концепції;
- дослідити актуальні проблеми релігійної ідентифікації та ідентичності сучасного українського суспільства в контексті філософії релігії Е. Фромма;
- проаналізувати герменевтичний та евристичний потенціал філософії релігії Е. Фромма в дослідженні діалектики сакральної та громадянської релігії в сучасній Україні.

Об'єкт дослідження – феномен релігії у філософській концепції Еріха Фромма.

Предмет дослідження – соціально-філософська концепція феномену релігії у філософській концепції Еріха Фромма.

Методи дослідження. Методологічна база дисертаційного дослідження визначається специфікою об'єкту й предмету дослідження. В ході написання дисертації авторка спиралась на загальнонаукові принципи об'єктивності, системності, історизму, а методологічну композицію роботи склало поєднання методів діалектики та порівняльного методу, методу системного аналізу та аналітико-прогностичного методу, підходів сучасної теорії постколоніалізму тощо.

У безпосередній прив'язці до дослідницьких завдань, діалектичний метод дозволив здійснити аналіз предмету дисертаційного дослідження у сукупності взаємозв'язків, виявити місце та концептуальні засади теорії релігії у

філософському спадку Е. Фромма. Порівняльний метод та метод системного аналізу дозволив здійснити співставлення теоретичних положень концепції релігії Е. Фромма із іншими соціально-філософськими теоріями, запропонувати авторську типологізацію релігійної орієнтації за Е. Фроммом тощо. За допомогою можливостей аналітико-прогностичного методу, вдалося оцінити перспективність застосування концептуальних положень фроммівської теорії релігії для розв'язання протиріч, що мають місце у релігійному житті сучасного українського суспільства. Проаналізувати поточну соціокультурну ситуацію в Україні вдалося із використанням підходів сучасної постколоніальної теорії.

Орієнтованість дослідження на використання сучасних соціально-філософських підходів, а також звернення до сучасної та класичної джерельної бази (в тому числі, й англомовної), дозволяє стверджувати обґрунтований характер сформульованих в межах дисертаційного дослідження висновків та концептуальних положень.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняному соціально-філософському дискурсі здійснено концептуальну соціально-філософську рефлексію феномену релігії у теорії Еріха Фромма. Дана новизна отримує конкретизації у низці авторських положень наукової новизни, зокрема:

Вперше:

- *розглянуто основні типи релігійної орієнтації за Е. Фроммом у контексті концептів володіння та буття й гетерономної та автономної етики.* Вказано, що релігійна настанова авторитарного типу пов'язана з феноменом ідолопоклонства, а головним для авторитарного досвіду релігійної орієнтації є повна відданість зовнішній силі. Основою для авторитарного типу є спрямованість на володіння, коли авторитарна гетерономна совість вимагає виконувати будь-які розпорядження авторитету. Релігійна ж настанова гуманістичного типу спрямована на людину та її творчі сили як центр системи смислових орієнтацій. Головні почуття гуманістичної релігії – радість та любов, а ціннісною орієнтацією є спрямованість на буття. Гуманістична автономна совість – це заклики самості індивіда, котра виражає вимоги розвитку, творчості, любові, свободи тощо. Авторитарна настанова релігії редукує її до авторитарної гетерономної етики, у той час як гуманістична автономна етика надає можливості інтенсифікувати досвід людини у гуманістичну релігійну настанову через ікс-переживання;

- *здійснено соціально-філософське обґрунтування потенціалу гуманістичної релігійної концепції Е.Фромма.* Показано її значення для побудови теоретичного концепту сучасної етичної платформи та досягнення глобальних ціннісних ідеалів. Положення теорії Е. Фромма демонструють близькість до теорії мультикультуралізму, відповідно до якої плідно розв'язуються протиріччя релігійного характеру у процесах цивілізаційного поступу людства.

Уточнено:

- *антропологічне підґрунтя концепту релігії Е. Фромма як єдності психологічних, соціологічних, екзистенціальних, феноменологічних та*

фундаментально-онтологічних аспектів. Феномен релігії у концепції Е. Фромма розглядається як особлива для людського існування психічної форми свідомості з певною структурою, потребами, змістом та спрямованістю. Кореляція між характером особистості та відповідною соціальною структурою, частиною якої вона є, обумовлено тим, що людина є премордіальним феноменом. Людське буття породжує екзистенційні дихотомії, які вимагають їхнього вирішення через творення смислів життя як форм розв'язання екзистенційних протиріч, які є основою релігійного ставлення до життя;

- *методологічний потенціал теорії релігії Е. Фромма для подолання проблеми відчуження на сучасному етапі цивілізаційного розвитку.* Пропонована філософом концепція релігії не втрачає актуальності у добу глобалізації й секуляризації, та може постати інструментом забезпечення від подальшого заміщення релігійного світогляду універсальними споживацькими орієнтаціями. Релігія у її універсальному сенсі, відкрита й гуманістична за своїм змістом має постати у XXI ст. транслятором гуманістичної етики та гармонізувати складні процеси цивілізаційного розвитку, протидіючи тенденції підміни релігійних цінностей новими «ідолами» споживацтва.

Подальший розвиток отримали:

- *уявлення щодо психоаналітичного підґрунтя концепту релігії Е. Фромма у контексті антропологічно-екзистенційного підходу.* Виявлено, що для Е. Фромма релігійний досвід у психоаналітичному контексті є досвідом подолання кордонів організованого свідомого Я та зіткнення з неврегульованим несвідомим Воно, проте, на противагу психічному механізму розкриття релігійної орієнтації як розв'язання екзистенційних дихотомій, існують механізми раціоналізації, які замість найвищої цілі утверджують в якості об'єкту поклоніння зовнішні предмети або атрибути тощо. У цьому контексті людина характеризується здатністю до любові і творчості, а у поклонінні зовнішньому відбувається спотворення людської природи та відчуження людини від розв'язання екзистенційних дихотомій;

- *розуміння соціально-філософського змісту понять релігійної ідентичності та ідентифікації в контексті викликів сучасності, які постають перед українським суспільством.* Реалізація постколоніальної стратегії державотворення, формування громадянського суспільства, націєтворчі процеси та особистісні аксіологічні орієнтації набувають визначеного змісту та методологічної доцільності в концептуальній аналітиці фроммівського вчення. Продуктивним на сучасному етапі розвитку української державності та релігійної ідентифікації є розуміння Е. Фроммом ідентифікаційних процесів як рефлексії приналежності до соціальних структур, адже зміст релігійної ідентичності суттєво визначає характер соціальної трансформації у діапазоні від авторитарного до громадянського суспільства;

- *особливості тлумачення діалектики сакральної та громадянської релігії у сучасному соціокультурному просторі України.* Сучасна епоха, яка знаходить своє теоретико-методологічне обґрунтування в філософемах постмодернізму, трансформує традиційний зміст сакрального, продукуючи численні

маніпулятивні стратегії та формує загальний контент громадянських релігій. У поточних вітчизняних соціокультурних умовах громадянська релігія часто постає інструментом впливу на масову свідомість, загострюючи протиріччя аутентичного українського та похідного (колоніалістського) дискурсів у питаннях ствердження української державності та національної культури.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняному соціально-філософському дискурсі здійснено концептуальну соціально-філософську рефлексію феномену релігії у теорії Еріха Фромма. Зокрема, вдалося розвинути сучасні уявлення щодо самої фроммівської теорії релігії, використовуючи методологічні підходи сучасної соціальної філософії, а також концептуалізувати потенціал релігійної концепції Е. Фромма у розв'язанні протиріч цивілізаційного розвитку. Також, важливим в теоретичному плані є аналіз протиріч розвитку українського суспільства у світлі концепції релігії Е. Фромма.

Дослідження зазначених протиріч також має значне практичне значення, враховуючи сучасні трансформативні процеси у релігійному житті України, а положення дисертації можуть бути плідно інтерпретовані та використані у практиці розбудови незалежного українського православ'я, виступити методологічним інструментом для розв'язання протиріч регіонального та глобального характеру. Результати, отримані автором у дисертаційному дослідженні, можуть бути використані у навчальному процесі для оновлення змісту наступних курсів: «Соціальна філософія», «Релігієзнавство», «Етика та естетика», а також у низці спецкурсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи. Основні положення й висновки дисертації розроблені авторкою особисто й знайшли відображення у її наукових публікаціях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також на секційних засіданнях низки міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, круглих столів та семінарів, а саме: Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014» (м. Київ, 2014 р.), III Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід»» (м. Кам'янець-Подільський, 2014 р.), IV Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпро, 2014 р.), Всеукраїнська наукова конференція «Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний та персональний виміри» (м. Київ, 2014 р.), III Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кропивницький, 2014 р.), Всеукраїнська наукова конференція «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (м. Дніпро, 2015 р.), Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015» (м. Київ, 2015 р.), IV Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід»» (м. Кам'янець-Подільський, 2015 р.), V Всеукраїнська наукова конференція

«Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпро, 2015 р.), Міжнародна наукова конференція «Перші Танчерівські читання «Методологічні проблеми сучасного релігієзнавства»» (м. Київ, 2015 р.), XXI Світовий Конгрес Міжнародної асоціації історії релігій (м. Ерфурт, 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Економіка, наука, освіта: інтеграція та синергія» (м. Братислава, 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, 2016 р.), III Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика» (м. Люблін, 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичний результат» (м. Братислава, 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми та перспективи розвитку європейської освіти» (м. Прага, 2016 р.) тощо.

Публікації. Ключові положення дисертаційного дослідження відображено у 23 наукових статтях, з яких 5 опубліковані в українських фахових виданнях з філософських наук, 1 – опублікована у фаховому науковому виданні України, яке включено до міжнародних наукометричних баз, а також 17 інших публікацій.

Структура дисертації. У відповідно до сформульованих мети та дослідницьких завдань, дисертація складається із вступу, трьох розділів (поділених на сім підрозділів), висновків до розділів, списків використаних джерел по кожного з розділів (211 позицій), а також загальних висновків. Загальний обсяг дисертації складає 197 сторінок, основна частина дисертації – 173 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** концептуально викладено актуальність дослідження, подано поточний стан розробленості досліджуваної проблеми, формулюється мета дослідження, підпорядковані їй дослідницькі завдання, об'єкт та предмет дослідження, зв'язок дисертаційного дослідження із кафедральними та університетськими науковими планами та темами, авторські положення наукової новизни, обґрунтовується теоретичне та практичне значення отриманих у роботі результатів, наводиться перелік заходів, де було апробовано положення дослідження, подаються відомості щодо структури та обсягу дисертації.

У **першому розділі** – **«Теоретико-методологічні засади соціально-філософського аналізу феномену релігії у філософії Еріха Фромма»** – здійснено спробу дослідити антропологічний вимір релігієзнавчої концепції Е. Фромма, проаналізувати психоаналітичні засади фроммівської релігієзнавчої концепції, а також розглянути основні типи релігійної орієнтації у контексті концепту релігії Е. Фромма.

Підрозділ 1.1 – *«Антропологічне підґрунтя концепту релігії Е. Фромма»* – присвячено дослідженню антропологічного виміру фроммівської релігієзнавчої концепції. В підрозділі вдалося показати, що релігійна проблематика у вченні Е. Фромма є концептуальним фундаментом

переосмислення класичних психоаналітичних теорій з боку психосоціальної інтерпретації, у якій до уваги бралось як суспільне, так й індивідуальне. Разом із тим у цьому розділі дисертаційного дослідження було продемонстровано більш широкий підхід до досліджуваного концепту релігії, котрий виходить за рамки традиційних репрезентацій фроммівської теорії. Традиційне уявлення базується на розгляді вчення Е. Фромма як поєднання соціологічних інтенцій К. Маркса та психоаналітичних інтенцій З. Фройда, однак так само треба брати до уваги й вплив екзистенціалізму з його феноменологічними та фундаментально-онтологічними вимірами. Зокрема, саме тому у концепції Е. Фромма феномен релігії розглядається як особлива для людського існування психічна форму свідомості з певною структурою, потребами, змістом та спрямованістю. Основи концепту релігії Е. Фромма можуть бути відрефлесовані здебільшого як антропологічні, виходячи з впливу на мислителя екзистенціалізму. Як й у концепції екзистенціалістів, так й у теоріях філософів, які зазнали вплив екзистенційної філософії (наприклад, М. Гайдеггер), виток проблематики є людина та її буття у особливому, притаманному саме людині способі існування.

У підрозділі обґрунтовується, що антропологія в концепції Е. Фромма і є онтологією. Породжувальною формою смислів буття є буття самої людини – тобто і смислів релігійної форми буття. Показано, що людина є премордіальним феноменом щодо інших феноменів, як індивідуально-психічних, так і соціально-культурних. У фроммівській антропології артикулюється кореляція між характером особистості та соціальною структурою спільноти, членом якої вона є. У цьому плані евристичним є розуміння української релігійної ситуації у контексті культурних перетворень українського соціуму, а саме – динаміки поглядів на релігійні феномени в цілому у контексті їхньої залежності від традицій і медійних чинників, таких як телебачення, Інтернет, зокрема у контексті актуальних специфічних релігійно-інституційних змін.

Разом з тим, у підрозділі підкреслюється, що основою переходу від антропологічних засад саме до феномену релігії у Е. Фромма є людська екзистенція, яка породжує екзистенційні дихотомії, головною з яких є протиріччя між життям і смертю. Необхідність розв'язувати протиріччя людського існування призводить до особливої екзистенційної потреби – потреби у смислі життя, через який людина прагне відновити єдність і рівновагу між людиною та навколишнім світом, котрих людина позбулася, коли перестала бути частиною природи і стала саме людиною зі своєю специфічною екзистенцією. Творення смислів та їх єднання у систему орієнтації (ідеологію), яка робить зі смислів життя цілі, котрими керуються люди, є основою релігійного ставлення до життя, а саме – поклоніння (служіння) пропонованим смислам-цілям.

Підрозділ 1.2 – «Психоаналітичне підтрунтя концепту релігії Еріха Фромма» – присвячено спробі проаналізувати психоаналітичні засади фроммівської релігієзнавчої концепції. У підрозділі демонструється, що для Е. Фромма релігійний досвід у психоаналітичному контексті є досвідом подолання кордонів свого організованого Ego (впорядкованого Я) і зіткненням з хаотичним It (неврегульованим Воно). Воно, у фроммівській теорії, є

динамічною неорганізованою частиною людського існування, як природною, так і соціокультурною, має у собі як нижче, так й вище, як найгірше, так й найкраще. Стале організоване Я, відірване від динамічного Воно, є фактором придушення Воно і, як наслідок, веде до актуалізації екзистенційних проблем людського існування. Проте в релігійному ікс-переживанні відбувається проникнення Я у структури Воно та реалізація їхньої єдності у творчому синтезі, яке ще більше розкриває людське у людині, але вже виходячи з її зв'язку зі світом. На противагу такому психічному механізму розкриття релігійної орієнтації як розв'язання екзистенційних дихотомій, Е. Фромм вказує на раціоналізацію як спосіб психічного захисту від екзистенційних дихотомій та підпорядкування структур несвідомого структурам свідомого. Це відбувається тому, що розум, який виділяє та відрізняє людину від природного й тваринного, також може й у рамках створення систем орієнтації замість найвищої цілі таких систем, якою є унікальність людини, утверджувати в якості об'єкта поклоніння зовнішні предмети або атрибути тощо. Звідси, на думку Е. Фромма, і коріння породження неврозів та багатьох інших психічних проблем – проголошені, постульовані та актуалізовані у тезаурусах, нормах, звичаях, традиціях тощо смисли, яким пропонують поклонятися (служити) є невідповідними для вирішення екзистенційних протиріч, внаслідок чого ці протиріччя лише загострюються, що і проявляється у психічних проблемах.

Невідповідність внутрішніх потреб запропонованим рішенням стандартизованих схем орієнтації та життя за цими рішеннями створюють, на думку Е. Фромма, розлади не тільки у окремих психіках, але й у суспільстві в цілому, оскільки існує зв'язок між психічним та соціальним. Психічно здорова людина характеризується здатністю до любові і творчості, у неї реалізоване почуття тотожності, власної суб'єктності у аспекті реалізації власних здібностей з усвідомленням реальності поза нею і у ній самій (тотожність Я та Воно). На противагу їй, невротик нездатний реалізувати фундаментальні смисли людського існування, він не в змозі бути незалежним, творчим, здатним любити й мислити. Саме тому, у поклонінні зовнішньому, тому, що не відповідає фундаментальним цілям людського існування, а саме обмежує людину, звужує людське у людині, відбувається спотворення людської природи та відчуження людини від розв'язання екзистенційних дихотомій.

Підрозділ 1.3. – «Типологія релігії в теоретичному спадку Е. Фромма» – присвячений дослідженню основних типів релігійної орієнтації у контексті концепту релігії Е. Фромма. У підрозділі ми виходили з того, що існує два основних способи організації ідеологій (систем смислових орієнтацій) через об'єкт поклоніння: зовнішній спосіб, котрий формує позалюдські принципи генерації смислів життя, наприклад, через символічні фігури чи матеріальні об'єкти, та внутрішній спосіб, який організовує породження смислів через утвердження людини як найвищої цілі, через централізацію людської реальності навколо людської екзистенції та людської свободи. Кожен з цих способів відповідає основним формам релігійної орієнтації, а саме: зовнішній – авторитарній релігії, внутрішній – гуманістичній релігії.

Релігійна настанова авторитарного типу пов'язана з феноменом ідолопоклонства, оскільки ідол це річ, якою володіє людина, але водночас і ця річ володіє людиною, об'єктивуючи та відчужуючи людину від її сутності. Головним для авторитарного досвіду релігійної орієнтації є повна відданість зовнішній силі, яка сприймається як абсолютна влада: послух цій владі є найвищою чеснотою, а непослух – найгірший з гріхів. Головне почуття авторитарної релігії – провина. Основою для авторитарного типу є така ціннісна орієнтація людського існування, як володіння, оскільки у акті володіння людина не тільки підкоряє те, чим володіє, але і підкоряється йому. Авторитарна гетерономна совість вимагає виконувати розпорядження авторитету, навіть якщо він вимагає зловмисні вчинки. В цілому, прихильність до авторитаризму – це прихильності до втечі від свободи. Релігійна настанова гуманістичного типу спрямована на людину та її творчі сили як центр системи смислової орієнтації.

У цій настанові відбувається відтворення сенсу ікс-переживання – унікальна єдність самості людини із сутністю всесвіту. Головні почуття гуманістичної релігії – радість та любов. Для цієї настанови ціннісною орієнтацією є спрямованість на буття. Ціль гуманістичної релігії співпадає з ціллю психоаналітичної терапії – допомогти людині відкрити у собі здатність бачити істину, любити, бути вільною і відповідальною, чутливою до голосу власної совісті. Тому гуманістична автономна совість – це заклик самості індивіда, котра виражає вимоги розвитку, творчості, любові, свободи тощо. У підрозділі стверджується, що авторитарна настанова релігії редукує її до авторитарної гетерономної етики, у той час як гуманістична автономна етика має всі можливості інтенсифікувати досвід людини у гуманістичну релігійну настанову через ікс-переживання.

У другому розділі – **«Потенціал релігійної концепції Е. Фромма у розв'язанні протиріч цивілізаційного розвитку»** – послідовно вирішуються завдання з дослідження релігійного виміру сучасних глобалізаційних викликів в понятійному апараті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма, а також можливість подолання відчуження сучасної людини, спираючись на положення його релігієзнавчого концепту.

Підрозділ 2.1 – «Релігійний вимір глобалізаційних викликів та їх інтерпретація у понятійному апараті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма» – присвячено спробі дослідити релігійного виміру протиріч процесів глобалізації, використовуючи методологічний потенціал фроммівського проекту гуманістичного психоаналізу. У підрозділі демонструється, що релігійна концепція Е. Фромма, яка спирається на етичну платформу гуманістичного психоаналізу, здатна виступати теоретичним концептом, що резонує із підходами мультикультуралізму та може забезпечити реальну практику примирення релігій в умовах наростання глобалізаційних викликів. Разом із тим, дослідницькі контексти дисертаційного дослідження дозволяють інтерпретувати філософську концепцію Е. Фромма як основу відповідальної раціональної діалогічної комунікації, взаємодії людини з природою, зовнішнім світом, як основу морально-духовного життя людства в

глобальному просторі. Окрім того, аналіз релігійного виміру глобалізаційних викликів демонструє актуальність філософської методології Е.Фромма в контексті осягнення глобальних ціннісних ідеалів, глобального гуманізму.

Питання співвідношення «релігія – глобалізація» у сучасному цивілізаційному контексті у дисертаційному дослідженні розкривається через різновекторність підходів в розумінні сутності глобалізації та широту форматів детермінації релігії в процесі глобалізації, що дозволяє позиціонувати релігію як самостійного і достатнього суб'єкта цивілізаційного розвитку, виводячи формат її розуміння за межі теїстичності та інституційності. У підрозділі доводиться необхідність регламентації категорії релігії в сучасному просторі та пошуків комплексного підходу до віднайдення площини, методів та способів її реалізації, що неможливо без критичної рефлексії, в тому числі, з використанням концепції Е. Фромма який з позицій філософського психоаналізу доводить необхідність окреслення гуманістичного пошуку релігійного формату людини в глобалізованому світі. Філософ позиціонує релігію як екзистенційну потребу людини яка виводить саму релігійність на гуманістичний рівень, і саме гуманізм виступає глобальною перспективою релігії і визначається Е. Фроммом базисом становлення цивілізаційного дискурсу, «нової» людини, «нового» суспільства та «нової» релігії, зорієнтованих на етику любові, справедливості, толерантності та гуманізму.

У своїй концепції Е. Фромм виходить за межі оцінки фактору зближення та стирання національних, культурних, політичних, в тому числі, і релігійних меж як загрози руйнування духовно-морального фундаменту людини. Він пропонує пошук нових перспектив розвитку полікультурного діалогу, духовного потенціалу людства, близьких за духом до ідей мультикультуралізму. Мультикультурне розуміння модусів релігії в глобальному світі як симбіозу культурної поліфонії, повторює бачення ідеальної релігійності Е.Фромма – формування гуманістичного, толерантного суспільства, спрямованого на конструктивний розвиток людства, де саме гуманізм виступає моральним простором та моральною основою ідеального мультикультуралізму та глобалізму, де віра є раціональною і виступає безперервним процесом активного породження самого себе, а «нова» релігія виступає вираженням гуманності як такої – «неогуманізму». У підрозділі вдалось продемонструвати, що Е.Фромм вже у ХХ ст. генерує концепцію сучасної релігії, релевантної сучасним процесам глобалізації: він окреслює нагальну потребу метапідходу до розуміння релігії, розкриває її дуальну наукову й соціальну позицію, акцентує необхідність детермінації концепту релігії, проектуючи релігійність на становлення гуманістичної природи людини через потенцію реалізації людини в прагненні до істини та автентичності буття.

У підрозділі 2.2 – «Відчуження сучасної людини у фроммівській релігієзнавчій концепції» – авторка здійснила спробу проаналізувати проблему відчуження людини з використанням підходів фроммівської релігієзнавчої концепції. Другу половину ХХ– початок ХХІ ст.ст. у соціальній філософії та суміжних соціогуманітарних науках визначають як добу домінування ідеології споживацтва у бутті суспільства. Зрозуміло, що зазначені процеси на передній

фланг як соціальної архітектоніки, так і дослідницьких пошуків, виводять проблему перерозподілу ролей у системі «матеріальне – ідеальне», у контексті чого активно озвучуються алармістські сценарії щодо перспектив розвитку людства. Релігійний етос у сучасному суспільстві, у відповідності до логіки еволюційних процесів у суспільстві, поступово замінюється етосом споживацтва із відповідними процесами відчуження та дегуманізації, у її класичному розумінні. Споживацькі тенденції, сучасні Е. Фромму, набули більш загрозливих форм у сучасну добу, а релігійні «ідоли» для поклоніння витісняються новими «ідолами» споживацького стилю життя та розмиваються тенденціями секуляризації.

Процеси відчуження, що носять глибинний дегуманізаційний зміст, змінюючи статусне значення релігії у бутті окремої особистості та у соціумі в цілому, здатні провокувати соціальну нестабільність та змінювати стратегічний гуманістичний напрям цивілізаційного розвитку. Пропонована Е. Фроммом концепція релігії не втрачає актуальності у добу глобалізації та може постати інструментом унебезпечення від подальшого заміщення релігійного світогляду універсальними споживацькими орієнтаціями секулярної доби. Інтерпретуючи вчення Е. Фромма про релігію, вдалося показати, що релігія у її універсальному сенсі, відкрита за гуманістична за своїм змістом має постати у XXI ст. транслятором гуманістичної етики та гармонізувати складні процеси цивілізаційного розвитку, протидіючи тенденції підміни релігійних цінностей новими «ідолами» споживацтва. У спадку цього філософа знаходимо твердження щодо потенціалу релігії як транслятора цінностей любові у всьому широкому спектрі її проявів: гуманістично-орієнтована, відкрита за своєю сутністю релігія, пропована у теоретичних положеннях філософського спадку Е. Фромма, здатна у XXI ст. забезпечити світоглядний вимір цивілізаційного поступу людства із відповідними викликами відчуження.

У третьому розділі – «Протиріччя розвитку українського суспільства у світлі концепції релігії Е. Фромма» – здійснено спробу дослідити актуальні проблеми релігійної ідентифікації та ідентичності сучасного українського суспільства в контексті філософії релігії Е. Фромма, а також проаналізувати герменевтичний та евристичний потенціал філософії релігії Е. Фромма у дослідженні діалектики сакральної та громадянської релігії в сучасній Україні.

Підрозділ 3.1 - «Релігійна ідентичність та ідентифікація: український постколоніальний контекст» – зосереджує увагу на дослідженні актуальних проблем релігійної ідентифікації та ідентичності сучасного українського суспільства в контексті філософії релігії Е. Фромма. Зміст основоположних концептів фроммівської аналітики не тільки розкриває сутність сучасних світоглядних трансформацій, але й містить потужний герменевтичний та аналітичний потенціал для верифікації поточної ситуації в українському суспільстві та, відповідно, здійснення прогностичних функцій стосовно динаміки розвитку українського суспільства та його релігійної сфери. У підрозділі ми виходили із наявності в українському суспільстві релігійної дезорієнтації, яка служить основою для ідеологічних, колоніальних, політичних спекуляцій та зловживань. Використовуючи концепт «ідентичність» як основу

саморефлексивної діяльності особистості, у підрозділі запропоновано авторський проект аналізу релігійних детермінант у контексті ствердження України як незалежної держави із громадянським суспільством в європейському соціокультурному просторі.

Україна, як молода держава у світовій геополітиці, змушена протистояти колоніальним амбіціям сусідніх пост-імперських держав. Розгалужена мережа релігійних інституцій використовується, по суті, як один із факторів реалізації цієї колоніальної політики. Релігійність як така, і релігійна ідентичність в сучасному світі є неоднозначним комплексним феноменом, що відбиває не стільки сакральні світоглядні переконання та прагнення, а виступає інструментом впливу на громадську думку та легітимізації окремих міфологем та ідеологій, аж до культу історично одіозних особистостей. Слідуючи філософському дискурсу про релігію Е. Фромма, маємо підстави вважати ідентичність сучасного індивіда синхронною, ситуативною та пластичною, тому автор у підрозділі наполягає на перспективному та принципово відкритому характері феномену ідентифікації особи та суспільства.

У підрозділі 3.2 – *«Філософсько-релігійний гуманізм Е. Фромма: сакральна та громадянська релігія в Україні»* – авторкою проаналізовано герменевтичний та евристичний потенціал філософії релігії Е. Фромма в дослідженні діалектики сакральної та громадянської релігії в сучасній Україні. Проаналізовано діалектику напрямів ідентифікації в сакральному та темпоральному зрізі, особистісному та колективному аспекті. З'ясовано, що сакральний трансцендентний напрямок релігійної ідентифікації є консолідуючим та стабілізуючим фактором. Темпоральний, контекстний спосіб релігійної ідентифікації здійснюється на рівні співвіднесеності, приналежності до надособистої організації. Відповідно, знаходимо підстави для диференціації справжнього та оманливого способу дискурсивних процедур та реалізації свободи. Евристичним концептом для розуміння механізмів трансгресування сакральної релігійності до громадянської релігії споживання та маніпуляції виступає концепт ідентичності. Як відомо, релігія визначається через сакральний зміст та спрямування світоглядних переконань. Реалізувати маніпулятивний потенціал громадської релігійності дозволяє сприятлива для навіювань та вмотивована до смиренності суспільна думка релігійної спільноти.

Разом із тим, концепт ідентичності, релігійної зокрема, є одним із найбільш проблематизованих у сучасних соціально-філософських дослідженнях та має розмиту семантику. Додаткової напруженості у концептуалізації соціокультурних детермінант релігійності в сучасному українському суспільстві додає невизначеність концепту «ідентичність» у повсякденному дискурсі. Виходячи із рефлексивного характеру ідентичності як процедурного динамічного феномену, у дисертації запропоновано методологічні орієнтири пошуку практичних стратегій самоідентифікації в контексті основних світоглядних детермінацій. Завдяки вказаним методологічним стратегіям є підстави зауважити, що в сучасному українському суспільстві існує латентне сутнісне протиріччя між сакральною та громадською

релігійністю. Остання часто подається як поле спекуляцій та маніпуляцій, що діють всупереч інтересам державності, громадянського суспільства, особистісного розвитку. У підрозділі вдалося показати, що громадянська релігія в Україні є складним та комплексним явищем: з одного боку, це потужний чинник консолідації та інтеграції соціальної спільноти, а з іншого – горизонт палких дискусій про спільну історію нації та її перспективи. Безсумнівно, становлення громадянської релігії та рефлексія сакрального в сучасному українському соціумі є експлікацією постколоніальних тенденцій та ствердженням позитивної форми свободи.

ВИСНОВКИ

Відповідно до сформульованої мети та завдань дисертації є обґрунтовані підстави сформулювати наступні загальні висновки:

По-перше, дослідивши антропологічний вимір релігієзнавчої концепції Е. Фромма, було виявлено ключові антропологічні детермінанти інтерпретації концепту релігії Е. Фроммом. Зокрема, продемонстровано, що релігійна проблематика у теорії Е. Фромма дозволила розвинути класичні психоаналітичні теорії як з боку психосоціальної інтерпретації, у якій до уваги бралось як суспільне, так й індивідуальне, так і з боку екзистенціально-онтологічної інтерпретації, через яку феномен релігії розглядається як особлива для людського існування психічна форма свідомості з певною структурою, потребами, змістом та спрямованістю. Ця позиція недостатньо артикульована у вітчизняній науці, яка здебільшого схиляється до тлумачення вчення Е. Фромма як синтезу марксизму та фрейдизму.

Основи концепту релігії Е. Фромма відрефлесовані як антропологічні, беручи до уваги антропологічний контекст екзистенціальної філософії, для якої основною проблематикою є людина та її особливий спосіб буття. Саме з цієї точки зору антропологія Е. Фромма є онтологією, у якій стверджується, що фундаментальною формою смислів буття (тобто і смислів релігійної форми буття) є буття самої людини. Оскільки людина є премордіальним феноменом щодо інших феноменів, як індивідуально-психічних, так і соціально-культурних, у фроммівській антропології концептуалізується кореляція між характером особистості та соціальною структурою, членом якої вона є. Основою переходу від антропологічних засад буття людини до буття релігії в концепції Е. Фромма є аналіз людської екзистенції, яка породжує екзистенційні дихотомії. Необхідність розв'язувати протиріччя людського існування призводить до особливої екзистенційної потреби – потреби у смислі життя. Творення смислів та їх єднання у систему ціннісної орієнтації (ідеологію), є основою релігійного ставлення до життя, а саме – поклоніння (служіння) смислам-цілям. Найвищим смислом-ціллю для людини є сама ж людина та її буття у істині, тобто у свободі, творчості, любові, єднанні зі світом тощо, які яскраво розкриваються у особливому релігійному ікс-переживанні, основними

ознаками якого є екзистенційна рефлексія, людина як найвища цінність, постійна внутрішня трансформація, відмова від Его, трансценденція.

По-друге, проаналізувавши психоаналітичні засади фроммівської релігієзнавчої концепції, було продемонстровано, що для Е. Фромма релігійний досвід у психоаналітичному контексті є досвідом подолання кордонів організованого свідомого Я та зіткнення з нерегульованим несвідомим Воно, котре є динамічною неорганізованою частиною людського існування, як природною, так і соціокультурною. Стале організоване Я, відірване від динамічного Воно, є фактором придушення Воно і, як наслідок, веде до актуалізації екзистенційних проблем людського існування. Проте в релігійному ікс-переживанні відбувається проникнення Я у структури Воно та реалізація їхньої єдності у творчому синтезі. Вказано, що на противагу психічному механізму розкриття релігійної орієнтації як розв'язання екзистенційних дихотомій існує раціоналізація як механізм психічного захисту від екзистенційних дихотомій та підпорядкування структур несвідомого структурам свідомого. Це є наслідком створення систем орієнтації, які замість найвищої цілі утверджують в якості об'єкта поклоніння зовнішні предмети або атрибути тощо. Звідси коріння породження неврозів, оскільки смисли, яким пропонують поклонятися (служити) є невідповідними для вирішення екзистенційних протиріч, внаслідок чого ці протиріччя лише загострюються, що і проявляється у психічних проблемах. Психічно здорова людина характеризується здатністю до любові і творчості, у неї реалізоване почуття тотожності, власної суб'єктності у аспекті реалізації власних здібностей з усвідомленням реальності поза нею і у ній самій. На противагу їй, невротик не здатен реалізувати фундаментальні смисли людського існування, він не в змозі бути незалежним, творчим, здатним любити тощо. Саме тому у поклонінні зовнішньому, відбувається спотворення людської природи та відчуження людини від розв'язання екзистенційних дихотомій.

По-третє, розглянувши основні типи релігійної орієнтації у контексті концепту релігії Е. Фромма, було проаналізовано два основних способи організації систем смислових орієнтацій через об'єкт поклоніння: зовнішній спосіб, який формує позалюдські принципи генерації смислів життя. Це релігійна настанова авторитарного типу, яка пов'язана з феноменом ідолопоклонства, а головним для авторитарного досвіду релігійної орієнтації є повна відданість зовнішній силі. Головне почуття авторитарної релігії – провина. За Е. Фроммом, основою для авторитарного типу є така ціннісна орієнтація людського існування, як володіння, а авторитарна гетерономна совість вимагає виконувати розпорядження авторитету, навіть якщо він вимагає зловмисні вчинки; внутрішній спосіб, який організовує породження смислів через утвердження людини як найвищої цілі, через централізацію людської реальності навколо людської екзистенції та людської свободи. Це релігійна настанова гуманістичного типу спрямована на людину та її творчі сили як центр системи смислової орієнтації. За Е. Фроммом, головні почуття гуманістичної релігії – радість та любов, а ціннісною орієнтацією є спрямованість на буття. Гуманістична автономна совість – це заклики самості

індивіда, котра виражає вимоги розвитку, творчості, любові, свободи тощо. Можна стверджувати, що авторитарна настанова релігії редукує її до авторитарної гетерономної етики, у той час як гуманістична автономна етика має всі можливості інтенсифікувати досвід людини у гуманістичну релігійну настанову через ікс-переживання.

По-четверте, дослідивши релігійний вимір сучасних глобалізаційних викликів в понятійному апараті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма, вдалося обґрунтувати потенціал його гуманістичної релігійної концепції для побудови теоретичного концепту сучасної мультикультурної етичної платформи та досягнення глобальних ціннісних ідеалів. Релігійна концепція Е. Фромма, резонує із підходами мультикультуралізму та може забезпечити реальну практику примирення релігій в умовах наростання глобалізаційних викликів. Разом із тим, дослідницькі контексти дисертаційного дослідження дозволяють інтерпретувати філософську концепцію Е. Фромма як платформу відповідальної раціональної діалогічної комунікації, взаємодії людини з природою, зовнішнім світом та основу морально-духовного життя людства в глобальному просторі, досягнення глобальних ціннісних ідеалів, глобального гуманізму. Саме гуманізм виступає глобальною перспективою релігії і визначається Е. Фроммом базисом становлення цивілізаційного дискурсу. Філософ виходить за рубежі оцінки фактору зближення та стирання національних, культурних, політичних, в тому числі і релігійних меж як загрози руйнування духовно-морального фундаменту людини.

Мультикультурне розуміння модусів релігії в глобальному світі як симбіозу культурної поліфонії, повторює бачення ідеальної релігійності Е. Фромма – формування гуманістичного, толерантного суспільства, спрямованого на конструктивний розвиток людства, де саме гуманізм виступає моральним простором та моральною основою ідеального мультикультуралізму і глобалізму де віра є раціональною і виступає безперервним процесом активного породження самого себе, а «Нова Релігія» виступає вираженням гуманності як такої – «неогуманізму». Він окреслює нагальну потребу метапідходу до розуміння релігії, акцентує необхідність детермінації концепту релігії, проектуючи релігійність на становлення гуманістичної природи людини та усього суспільства.

По-п'яте, проаналізувавши проблему відчуження людини з використанням підходів фроммівської релігієзнавчої концепції, вдалося уточнити методологічний потенціал теорії релігії Е. Фромма для подолання проблеми відчуження на сучасному етапі цивілізаційного розвитку. Пропонована філософом концепція релігії не втрачає актуальності у добу глобалізації та може постати інструментом унебезпечення від подальшого заміщення релігійного світогляду універсальними споживацькими орієнтаціями секулярної доби. Інтерпретуючи вчення Е. Фромма про релігію, вдалося показати, що релігія у її універсальному сенсі, відкрита за гуманістична за своїм змістом має постати у XXI ст. транслятором гуманістичної етики та гармонізувати складні процеси цивілізаційного розвитку, протидіючи тенденції підміни релігійних цінностей новими «ідолами» споживацтва. Релігійний етос у

сучасному суспільстві, у відповідності до логіки еволюційних процесів у суспільстві, поступово замінюється етосом споживацтва із відповідними процесами відчуження та дегуманізації, у її класичному розумінні. Разом із тим, алармістські настрої Е. Фромма щодо поточної йому соціокультурної ситуації та майбутнього усього людства звучать не тільки в якості пророцтва невідворотного переходу суспільства у якісно новий, загрозливий стан. У спадку цього філософа знаходимо твердження щодо потенціалу релігії як транслятора цінностей любові у всьому широкому спектрі її проявів. Споживацькі тенденції, сучасні Е. Фромму, набули більш загрозливих форм у сучасну добу, а релігійні «ідоли» для поклоніння витісняються новими «ідолами» споживацького стилю життя та розвиваються тенденціями секуляризації. Гуманістично-орієнтована, відкрита за своєю сутністю релігія, пропонована у теоретичних положеннях філософського спадку Е. Фромма, здатна у XXI ст. забезпечити світоглядний вимір цивілізаційного поступу людства із відповідними викликами відчуження, здатна постати можливістю для людини залишитись Людиною.

По-шосте, дослідивши актуальні проблеми релігійної ідентифікації та ідентичності сучасного українського суспільства в контексті філософії релігії Е. Фромма, вдалося обґрунтувати тезу, що застосування концепту ідентичності, опрацьованої Е. Фроммом, є дієвим та ефективним для інтерпретаційних практик та виконання прогностичних функцій щодо динаміки соціальних зрушень, зокрема, у сучасному українському суспільстві. Опрацьовуючи концепти ідентичності та ідентифікації, запропоновано авторський проект аналізу викликів та протиріч розвитку українського суспільства в їх євроінтеграційних прагненнях. Доведено, що процедури релігійної ідентичності та ідентифікації містять необхідний світоглядний потенціал для верифікації особистісної та суспільної думки та приналежності. Інституціоналізована мережа релігійної спільноти є відкритою системою, що з одного боку, оперативно реагує на актуальні соціокультурні виклики, а з іншого, істотно впливає на загальний перебіг соціокультурного життя держави та світу.

Продуктивним на сучасному етапі розвитку української державності та релігійної ідентифікації є розуміння Е. Фроммом ідентифікаційних процесів як рефлексії приналежності до соціальних структур, адже зміст релігійної ідентичності суттєво визначає діапазон соціальної трансформації: від авторитарного до громадянського суспільства. Обґрунтовано, що релігійна ідентичність є різновидом динамічного стереотипу, цілісність якого утворюють когнітивний, аксіологічний та ритуалізований компонент. Автор обстоює позицію, що логічним наслідком імплементації ідеології лібералізму є визначення сучасного суспільства як полі релігійного, відповідно, релігійна ідентичність постає полісемантичним когнітивним утворенням, що пояснює динаміку та пластичність релігійної свідомості як компоненту сучасного габітусу. Релігійна ідентичність українців формується як певна постколоніальна стратегія, яке, на відміну від імперського російського православ'я, заснованого на принципах доміанти обряду, колективізму тощо, тяжіє до індивідуалізму, лібералізму та перспективізму. Дані принципи притаманні європейській

парадигмі ментальності та визначені Е. Фроммом як продуктивні мотиваційні техніки.

По-сьоме, проаналізувавши герменевтичний та евристичний потенціал філософії релігії Е. Фромма в дослідженні діалектики сакральної та громадянської релігії в сучасній Україні, вдалося показати, що сучасна епоха, яка знаходить своє теоретико-методологічне обґрунтування в філософемах постмодернізму, шляхом трансгресії трансформує традиційний зміст сакрального, продукуючи численні маніпулятивні стратегії. Так, сакралізації в сучасному соціокультурному просторі піддаються різноманітні сфери економіко-політичного спектру, про що застерігав Е. Фромм, та відповідними зразками імплементації цих деструктивних тенденцій є сучасна соціокультурна та релігійна ситуація в Україні. Гуманістичний зміст герменевтичних інтенцій традиційних релігійних концептів та категорій дають змогу здійснити необхідний верифікаційний аналіз сакрального та громадянського аспекту сучасної релігійності.

Трансгресивний характер ідентифікаційних процедур у визначенні релігійної приналежності, продуковані сучасною епохою постмодернового споживання та симуляції, формує загальний контент громадянських релігій. На основі фроммівської теоретико-методологічної бази доведено, що громадянська релігія є втіленням маніпулятивного впливу на масову свідомість з метою формування відповідного етико-аксіологічного апарату навіювання та впливу. Досліджені чинники диференціації сакральної та громадянської релігії висвітлюють наявні протиріччя аутентичного українського та похідного (колоніалістського) дискурсів у питаннях ствердження української державності та національної культури, імплементації європейських стандартів політичного, економічного, соціального, культурного життя. Відповідно, нейтралізація деструктивного колоніалістського впливу, нівеляція наслідків колоніального минулого української держави має носити комплексний та системний характер. Необхідної цілісності в реалізації стратегій релігійної ідентифікації та пошуку стратегій підтримки ідентичності сучасного українського суспільства можливо здійснити на підставі теоретико-методологічної бази фроммівського вчення про релігію та її сучасного соціокультурного потенціалу. Традиційні моделі формування релігійної ідентичності вирізняються авторитарно-рольовою специфікою. Більш прогресивні модерністські та постмодерністські тенденції, ідеологом та апологетом яких був Е. Фромм, актуалізують значення саморефлексії, свободи вибору та особистих прагнень самореалізації. Становлення громадянського суспільства в сучасній Україні закономірно супроводжує формування громадянської релігії, внаслідок чого утворюється протиріччя із традиційними сакральними моделями релігійності.

**Основні положення дисертаційного дослідження
викладені у таких публікаціях автора:**

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Буряк Н. Б. Соціальне підґрунтя релігієзнавчої концепції Еріха Фромма. Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. 2015. Вип. 94. С. 182-186.
2. Буряк Н. Б. Сутність християнської догми Еріха Фромма. Українське релігієзнавство. 2015. № 76. С.116-126.
3. Буряк Н. Б. Вплив марксистської філософії на гуманістичну концепцію релігії Еріха Фромма. Науково-практичний журнал: «Актуальні проблеми філософії та соціології». 2015. Вип. 5. С. 32-36.
4. Буряк Н. Б. Еріх Фромм про насильство у релігіях світу. Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. 2018. Вип. 128. С. 250-255.
5. Буряк Н. Б. Аналіз «мови символів» Франца Кафки у роботах Еріха Фромма. Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. 2018. Вип. 130. С. 190-193.

***Статті у закордонних фахових виданнях та вітчизняних виданнях,
включених до наукометричних баз***

6. Буряк Н. Б. Порівняльний аналіз ідей етики ненасилля Льва Толстого та Еріха Фромма у християнстві. Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. 2018. Вип. 135. С. 159-161.

Інші публікації

7. Буряк Н. Б. Любов у гуманістичному психоаналізі Еріха Фромма. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014»: зб. матер. (м. Київ, 15-16 квіт. 2014 р.). 2014. Ч. 7. С. 93-94.
8. Буряк Н. Б. Психологія релігії Еріха Фромма: культурологічний аспект. Науковий діалог «Схід-Захід»: зб. матер. III Всеукр. науково-практичної конференції з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах. 2014. Ч. 2. С. 66-69.
9. Буряк Н. Б. Особливості авторитарних та гуманістичних релігій у контексті суспільних потрясінь. «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук»: зб. матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ 15 липня 2014 р.): у 2-х частинах. 2014. Ч. 2. С. 162-165.
10. Буряк Н. Б. Еріх Фромм про гуманістичний потенціал релігії. «Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний та персональний виміри»: зб. матер. всеукр. наук.-пр. конф. (м. Київ, 22 вересня 2014 р.). 2014. С. 168-170.
11. Буряк Н. Б. Визначення релігії за Еріхом Фроммом в сучасному релігієзнавстві. «Придніпровські соціально-гуманітарні читання»: зб. матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю, (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.): у 4-х частинах. 2014. Ч. 1. С. 107-110.

12. Буряк Н. Б. Соціальний феномен концепції релігії Еріха Фромма. «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси»: зб. матер. V всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.): у 5-х частинах. 2015. Ч. 1. С. 137-140.

13. Буряк Н. Б. Рецепції осмислення релігії Еріхом Фроммом в сучасній релігієзнавчій науці. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015»: зб. матер. (м. Київ, 21-22 квіт. 2015 р.). 2015. Ч. 7. С. 123-125.

14. Буряк Н. Б. Взаємозв'язок психоаналізу та дзен-буддизму. Науковий діалог «Схід-Захід»: зб. матер. IV Всеукр. науково-практичної конференції з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 20 травня 2015 р.): у 2-х частинах. 2015. Ч. 2. С. 126-129.

15. Буряк Н. Б. Осмислення Еріхом Фроммом дзен-буддизму. Міжнародна наукова конференція «Перші Танчерівські читання «Методологічні проблеми сучасного релігієзнавства»» (м. Київ 26 жовтня 2015 р.). 2015. С. 27-32.

16. Буряк Н. Б. Догма Христа за Еріхом Фроммом. Economics, science, education: integration and synergy: materials of international scientific and practical conference: in 3 V. 3. (Bratislava, 18-21 January 2016). 2016. PP. 12-13.

17. Буряк Н. Б. Насильство у християнстві за Еріхом Фроммом. Міжнародна науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, 5-6 лютого 2016 р.). 2016. С. 59-62.

18. Буряк Н. Б. Первісні релігійні вірування за Еріхом Фроммом. Особистість, суспільство, політика: зб. матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Люблін: WSEI, 2016 р.). 2016. Ч. 2. С. 105-108.

19. Буряк Н. Б. Любов як категорія етики за Еріхом Фроммом. «Соціально-гуманітарні дисципліни: напрямки наукового пошуку»: зб. матер. всеукр. наук. конфер. (м. Дніпропетровськ, 12 квітня 2016 р.): у 2-х частинах. 2016. Ч. 1. С. 73-75.

20. Буряк Н. Б. Агресивність та деструктивність в людській природі за Еріхом Фроммом. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016»: зб. матер. (м. Київ, 20-21 квіт. 2016 р.). 2016. Ч. 7. С. 141-144.

21. Буряк Н. Б. Еріх Фромм: від іудаїзму до соціально-психологічного вчення про душу. Proceedings of International scientific and practical conference «Problems and perspectives in European education development», (Prague, Czech Republic, 20-27 of November 2016), Prague Institute for Qualification Enhancement. 2016. PP. 67-68

22. Буряк Н. Б. Християнські ідеї в осмисленні Еріха Фромма. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник «Софія». 2016. Вип. 1 (5). С. 9-11.

23. Буряк Н. Б. Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма у контексті самовідчуження К. Маркса. Молодий вчений. 2017. № 2(44). С. 56-59.

АНОТАЦІЇ

Буряк-Стефанова Н. Б. Феномен релігії у філософії Еріха Фромма: соціально-філософський аналіз. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019.

Дисертацію присвячено спробі здійснити соціально-філософський аналіз феномену релігії у теорії Еріха Фромма. Авторкою досліджено антропологічний вимір релігієзнавчої концепції Е. Фромма, проаналізовано психоаналітичні засади фроммівської релігієзнавчої концепції, а також розглянуто основні типи релігійної орієнтації у контексті його концепту релігії. У контексті дослідження потенціалу релігійної концепції Е. Фромма у розв'язанні протиріч цивілізаційного розвитку, було проаналізовано релігійний вимір сучасних глобалізаційних викликів в понятійному апараті гуманістичного психоаналізу Е. Фромма, а також було здійснено аналіз проблеми відчуження людини з використанням підходів фроммівської релігієзнавчої концепції.

В межах розробки проблеми розв'язання протиріч розвитку українського суспільства у світлі концепції релігії Е. Фромма, було досліджено актуальні проблеми релігійної ідентифікації й ідентичності сучасного українського суспільства в контексті фроммівської філософії релігії. Також у роботі було проаналізовано герменевтичний та евристичний потенціал філософії релігії Е. Фромма в дослідженні діалектики сакральної та громадянської релігії в сучасній Україні. Зазначені дослідницькі кроки здійснено з урахуванням поточної соціокультурної ситуації в Україні, зокрема, враховуючи її постколоніальний характер та споріднені із цим статусом проблеми відтворення релігійної ідентичності українців, мінімізації можливостей використання релігії з метою ускладнення процесів консолідації суспільства.

Ключові слова: феномен релігії; Еріх Фромм; соціальна філософія; глобалізація; відчуження; релігійна ідентичність; секуляризація; постколоніалізм; гуманістичний психоаналіз.

Buriak-Stefanova N. The phenomenon of religion in the philosophy of Erich Fromm: socio-philosophical analysis. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for a degree of PhD in Philosophical sciences, specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the attempt to carry out a socio-philosophical analysis of the phenomenon of religion in the theory of Erich Fromm. The author analyzes the anthropological dimension of the religious studies concept of E. Fromm, analyzes the psychoanalytical principles of the Frommic religious studies concept, and examines the main types of religious orientation in the context of his concept of religion. In the context of the study of the potential of the religious concept of E. Fromm in resolving the contradictions of civilizational development, the religious dimension of contemporary globalization challenges in the conceptual apparatus of

humanistic psychoanalysis E. Fromm was analyzed, as well as an analysis of the problem of the alienation of man using the approaches of the Frommic religious concepts.

The provisions of the Fromm theory demonstrate the proximity to the theory of multiculturalism, according to which the contradictions of the religious nature in the processes of civilization advancement of mankind are solved. The question of the relationship “religion – globalization” in the modern civilization context in the dissertation study is revealed through a variety of approaches in understanding the essence of globalization and the breadth of the determinants of religion in the process of globalization, which allows positioning religion as an independent and sufficient subject of civilization development, displaying the format of its understanding of the limits of theistic and institutionality. Author managed to demonstrate that E. Fromm already in the twentieth century generates the concept of modern religion relevant to the modern processes of globalization. The philosophy offered by the philosopher does not lose its relevance at the age of globalization and can serve as an instrument for ensuring the further substitution of the religious worldview by universal consumer orientations. Religion in its universal sense, open to humanistic in its content, should appear in the twenty-first century. a translator of humanistic ethics and harmonize the complex processes of civilization development, opposing the tendencies of replacing religious values with the new "idols" of consumerism.

Within the framework of elaboration of the problem of solving the contradictions of the development of Ukrainian society in the light of the concept of religion, E. Fromm, the actual problems of religious identity and identity of contemporary Ukrainian society in the context of the Fromm philosophy of religion were investigated. Also, the hermeneutic and heuristic potential of the philosophy of religion E. Fromm in the study of the dialectic of sacred and civic religion in contemporary Ukraine was analyzed.

These research steps have been carried out taking into account the current socio-cultural situation in Ukraine, in particular, taking into account its post-colonial nature and the problems associated with restoring the religious identity of Ukrainians, minimizing the possibilities of using religion in order to complicate the processes of consolidation of society. The implementation of the post-colonial strategy of state formation, the formation of civil society, nation-building processes, and personal axiological orientations acquire a certain content and methodological expediency in the conceptual analysis of the Foreman doctrine. Effective at the present stage of development of Ukrainian statehood and religious identification is the understanding of E. Fromm's identification processes as a reflection of belonging to social structures, since the content of religious identity essentially determines the nature of social transformation ranging from authoritarian to civil society.

Keywords: phenomenon of religion; Erich Fromm; social philosophy; globalization; alienation; religious identity; secularization; post-colonialism; humanistic psychoanalysis.

Буряк-Стефанова Н. Б. Феномен религии в философии Эриха Фромма: социально-философский анализ. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2019.

Диссертация посвящена попытке осуществить социально-философский анализ феномена религии в теории Эриха Фромма. Автором исследовано антропологическое измерение религиозной концепции Э. Фромма, проанализированы психоаналитические принципы фроммовской религиозной концепции, а также рассмотрены основные типы религиозной ориентации в контексте концепта религии. В контексте исследования потенциала религиозной концепции Э. Фромма в разрешении противоречий цивилизационного развития, было проанализировано религиозное измерение современных глобализационных вызовов в понятийном аппарате гуманистического психоанализа Э. Фромма, а также был осуществлен анализ проблемы отчуждения человека с использованием подходов фроммовской религиозной концепции.

В рамках разработки проблемы разрешения противоречий развития украинского общества в свете концепции религии Э. Фромма, были исследованы актуальные проблемы религиозной идентификации и идентичности современного украинского общества в контексте фроммовской философии религии. Также в работе были проанализированы герменевтический и эвристический потенциал философии религии Э. Фромма в исследовании диалектики сакральной и гражданской религии в современной Украине. Указанные исследовательские шаги предприняты с учетом текущей социокультурной ситуации в Украине, в частности, с учетом её постколониального характера и сопутствующих этому статусу проблем воспроизводства религиозной идентичности украинцев, минимизации возможностей использования религии в целях усложнения процессов консолидации общества.

Ключевые слова: феномен религии; Эрих Фромм; социальная философия; глобализация; отчуждение; религиозная идентичность; секуляризация; постколониализм; гуманистический психоанализ.

Підписано до друку 25.01.2019 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 020
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.